Нысанбек ТӨРЕҚҰЛОВ

АЛЫПТАР КЕЗДЕСУІ

Тоқтағұл келгенде. Бауырлас қырғыз халқының демократ ақыны Тоқтағұл Сатылғанов 1910 жылы Сібір тұтқынынан қашып шығады. Оның қашып шығуына орыс жолдастары көмектеседі. Тоқтағұл тайганың қалың ну орманын аралап, түнделетіп жүріп отырып Қазақстан шетіне ілігеді. Қазақ ауылдарына жетіп жүрек жалғайды, есін жинайды. Қазақ ағайындары оны қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай, іздеген тыңшылардан талай рет аман сақтап, күтіп сыйлайды. Тоқтағұл оларға өлең айтады. «Манасты» жырлап береді.

«Қазақ жеріне келгенде, өз еліме, өз үйіме келгендей болдым»,— депті Тоқтағұл. Ол қазақ жерінде бір күні сырқаттанып, жүре алмай қалады. Сонда оны қазақ достары арқалап жүргенін, елге келгенде жыр қылып айтқан екен. Сол достарының жәрдемімен Тоқтағұлдың өз еліне жеткеніне көптеген дерек бар. Түрмеден қашып келе жатқанда ол былай деп жырлапты:

Қанатым - қазақ туысқан,
Хабар ал жаннан ұғысқан.
Бәрің бірдей жақынсың,
Бәрің келіп тұрасың,
Жасырмастан айтайын,
Болған істің расын...

Осылайша, ол қазақ халқына өз басынан кешкен жайларды ақтарыла жыр етеді. Бұл дерек Қырғыз ССР Ғылым академиясының қолжазба қорында және Тоқтағұлдың 1956 жылғы толық жинағында бар. Осындай деректерді кезінде Жамбылдың жанында жүрген шәкірттері Кенен, Үмбетәлі, Саяділ, Есдәулет те айтқан болатын.

1964 жылдың күзінде Кенен Әзірбаевтың өлең, жырларын жинастырып, баспаға әзірлеу үшін арнайы тапсырмамен Қордайға бардық. Кенекең біздің алдымызда ғана Фрунзе қаласынан келіп отыр екен. Тоқтағұл Сатылғановтың туғанына 100 жыл толу тойына қатысыпты.

- Қырғыз ағайындар, - деп бастады ақын әңгімесін. - Тоқтағұлға зор құрмет көрсетті. Өлең, жырларын оқыды. Әндерін шырқап, күйлерін шертті. Солардың ішінде әсіресе бір ғалымы айтқан сөз және Оспанқұл ыршының Тоқтағұлдың «Қазақ жерінде» деген өлеңін жырлап бергені,

біздің Жәкеңмен қалай кездесіп бірге жүргені маған қатты әсер етті.

Біз білмейді екенбіз, Тоқтағұл Сібір түрмесінен қашып орманды аралап жүре беріпті. Сөйтіп қазақ жеріне жетіпті. Ауыл аралап, өлең айтыпты, жарасы жазылып, есін жинапты. Семейді жағалап, Аягөз асып Жетісуға келіпті. Қарақастекте Жамбылмен кездесіпті. Сонда Жәкең:

Келдің бе, ақиығым, алыс жерден,
Өтіпсің самғап ұшып асқар белден.
Алмас пышақ қап түбінде жатпас деген,
Хан, төре айналмай ма сендей ерден.
Ер ғана елін табар іздеп жүріп,
Жүрсе де ғұмырында қорлық көріп,
Құландай-ақ бұғауын үзіп қашқан
Жетіпсің енді міне елге келіп...»

деп оны айқара құшақтап, қасынан орын берген.

Жәкең жарықтық ақынның ақынын айтпай тани білген ғой. Тоқтағұлдың тау суындай тасқындап төгілген жырына, бай-манаптарға бетің бар, жүзін бар демей батыл айтқан сөзіне тәнті болып, оны өзі ертіп жүріпті. Қастек, Қаскелең, Майтөбе, Суықтөбені аралатыпты. Екеуі Құлансаздағы тойда болыпты. Содан Қордай асыпты. Кебекбай, Ноғайбай ауылдарын ән мен жырға бөлепті. Берегіректе, Жәкеңнің қасында көбірек жүрдік қой. Қырғыз еліне де талай бірге бардық. Сонда Жәкең әсіресе Мұраталы мен Тоқтағұлды аузынан тастамайтын. Қырғыз достарына Тоқтағұлдың жырларын айтқызып, Мұратәлінің күйлерін шерткізетін.

Бүгінгідей әлі есімде, отыз сегізінші жылы Жамбыл қырғыз ағайындардың шақыруымен Фрунзеге барды. Сонда ол көптеген жыршы, күйші, ақын-жазушылармен кездесті.

— Мен жас жігіт кезімде, - деді Жәкең, - айыл, жайлауларыңды көп аралап жыр айттым. Сонда Тыныбектей манасшы, Тоқтағұл, Қалмырзадай ыршылар, Мұраталыдай күйшілермен кездесіп, дос болдым. Тыныбектен «Манасты» тыңдап ұқтым. Тоқтағұлдан «Бес қабан», «Шоң кербез», «Ой, бұлбұл», Мұраталыдан «Қамбархан», «Ботаның зары», «Қыл-қияқ» күйлерін тыңдадым. Ой шіркін-ай, ондай ыршы, күйшілер бола бермес!.. Жамбыл енді бірде қасында отырған Әлімкұл ыршыға бұрылып: - Сендердің шертпе күйлеріңді сағындым әлгі, «Қырдағы жүрген қырық арқарды» тартшы? - деді.

Әлімкұл шешен қомузын безектете жөнелді. Ақындық арқасы қозып кеткен Жамбыл:

- Сен күй тартқанда, мен тарта алмаймын ба? - деп бір күйді тартты да,

соңын жырға айналдырды.

Қырғыз ұлы, құлақ сал,
Ежелден кимас бауырым.
Жайлап жүрдік саялап,
Іле, Шу, Нарын ауылын.
Атамыз болған бал тату,
Анамыз болған жан тату.
Келін менен бозбала,
Ұлы менен қыз тату.
Қазақ айтқан қырғызға
Батырым деп мақтаған,
Бір қыңыр сөз айтпаған,
Ақ қалпақты ер қырғыз
Төрге шық деп сыйлаған.
Қазақ барса қырғызға,
«Кел бауырым, кел», - деген.
Бала қайда, малға бар,
Бағлан алып кел деген...

Кенен ақын әңгімесін жалғай түседі. Ол сәл ойланып, домбырасын жай дыңылдатып отырды да:

- Мен Ыстық көлге жиі барып тұрамын, - деді. - Жаздың тамылжып тұрған бір күнінде Ыстық көл жағасындағы бір қырғыздың үйінде аялдап отырғанымызда, ол Тоқтағұл туралы біраз әңгіме айтып еді. Сондағы Жәкеңнің:

Айдауды көрген Тоқтағұл,
Байлауды көрген Тоқтағұл,
Зынданды көрген Тоқтағұл,
Мұң, зарды көрген Тоқтағұл,
Қол, аяғы кісенмен
Қинауды көрген Тоқтағұл,
Қайда екен сол Тоқтағұл? –

деген терме сөзі әлі ойымнан кетпейді.

Тоқтағұл мен Жамбылдың тағы бір кездесуін Жамбыл шәкірттерінің бірі - төкпе жырдың шебері Үмбетәлі Кәрібаев кезінде былай әңгімелеген-ді.

- Ұмытпасам, 1912 жылдың жаз айы болатын. Қырғыз Алатауының «Үлкен кемин» дейтін кең жайлауында Россия патшалығынан полковник атағын алған қырғыздың манабы Шабденге ас берілді. Кең сазға үш жүздей үй тігіліп, әр тараптан халық ағылып келіп жатты. Жетісудан да көптеген адамдар барды. Жамбыл, Кенен бәріміз сол тойға барып қатыстық. Маған жыр кезегі үшінші күні ат бәйгісі болардың алдында ғана тиді. Оның

алдында Жамбыл, Кенен және қырғыздың ірі ақындары жырлап өтті. Ақындар айтысы да аяқталды. Әр елдің өңкей дөкей бек, манаптары үлкен ақ үйде қымыз ішіп, ет жеп отыр еді, қырғыздың аға ақыны Қалмырза:

- Кәне, Үмбет ыршы, жорғаға салып тамашаңды көрсет! - деді. Мен ақпалы термемді төге жөнелдім. Екі елдің достығын, ақындарын, батырларын мадақтадым. Бір кезде Тоқтағұлды атай беріп едім, төр жақта отырған бір бегі болу керек.
- Тоқтат! - деп, ақырып қалды. Сол кезде манадан бері үй сыртындағы

топ адамның ішінде жүрген Тоқтағұл үйге кіріп келді. Әлгі бек Тоқтағұлға қарап:

- Шық үйден, айыпкер қашқын! - деп зеки бастады. Осы кезде кең үйдің

төр жағында Мұратәлі, Оразәлі жыршы, күйшілер ортасында отырған Жамбыл:

- Тоқтағұлмысың, төрге шық, - деп, оған қасынан орын берді.

Тоқтағұлға «үйден шық» деп жатқан сол елдің Бәйтік деген манабы екен. Ол өршелене түсіп:

- Ай қазақтың жалғыз атты ыршысы, билік айтатындай бұл сенің

айылыңның тойы емес, біздің қасиетті жарты патшамыздың асы, қаңғыбас қашқынды жақтамай жайыңа отыр! - демесі бар емес пе? Бәріміз сол арада дау шығып кетпесе екен деп, еліре қалыппыз. Тоқтау айтып жатқандар да бар. Мұндайда даудан да, жаудан да беті қайтпайтын Жәкеңнің екілене түсетін әдеті бар ғой:

Тұлпарды тұлпар таниды,
Ертеден шапса талмайтын.
Сұңқарды сұңқар таниды.
Ілерде жемін самғайтын.
Батырды батыр таниды,
Ұрандап жауға шапқанда,
Жауған оқтан қайтпайтын,
Жақсыны жақсы таниды,
Сыртынан ғайбат айтпайтын.
Ел бұлбұлы Тоқтағұл,
Жырымен жауын жасқайтын.
Пенде емес пе Тоқтағұл,
Ордаға аяқ баспайтын,
Қарғаны қарға таниды,
Қарқылдап қанат қағатын,
Құзғынды құзғын таниды,
Өлексеге ауыз салатын.
Болысты болыс таниды,

Параны жалмап алатын.
Манапты манап таниды,
Нашарға құрық салатын.
Ақынды ақын таниды
Сөз қадірін аңдайтын.
Тоқтағұл мен бұл Жамбыл,
Бірін-бірі біледі,
Жырлары сел боп ағатын.
Қиядан ұшса қос қыран,
Бірін-бірі табатын.

Осылайша термелеп төгіп-төгіп жібергенде, отырған көпшілік сүттей ұйыды. Батыл да, байламды сөз айтқан Жамбылдың сұсы басты білем, маналы бері өз буына өздері пісіп, асып-тасып, серпіле-лепіре сөйлеп отырған бай, манаптар да бірауық үнсіз тына қалды. Осы бір сәтте Тоқтағұл комузын безектете шертіп-шертіп жіберді де жырлай жөнелді:

Қазақта Жамбыл сен едің,
Шалқып жатқан көл едің,
Өлеңі оттай лаулаған,
Тасып бір өткен сел едің.
Қырғызда бір бауырың,
Тоқтағұлың мен едім.
Қай қырғыздан кем едім?
Қарсы болып манаппен,
«Итжеккенді» көргенмін,
Жаласынан бектердің,
Сібірде де өлмедім,
Қорлық көріп жүргенде,
Өлең болды ермегім.
Сағынып елге келгенде,
Намысты қолдан бермедім.
— Ей, манаптар, манаптар!
Шабденнің бұл асында
Қырғыз бенен қазақтар,
Бас қосады деген соң,
Жиналыпты санаттар.
Болыс пенен билерің,
Қазан аңдып бұл күнде
Бұралқы иттей жалақтар... –

деген кезде, көп ішінен біреу: «Мынау не дейді?» - деп айқай салды. Қарасақ, қырғыздың бұғы-марал руынан шыққан Ешкібай манап екен. Ол

орнынан тұрды да:

- Тағы да «итжеккенді» көрейін демесең, жап аузыңды!.. Осындай қасиетті үлкен тойда: «Бұралқы иттей жалақтар» деп кімді айтып тұрсың, жалаңаяқ қашқын неме?!» - деп Тоқтағұлға тұра ұмтылды. Осы кезде Жамбыл тағы да:

-Сабыр, сабыр! Ақын - елдің еркесі, оған қол көтеруге болмайды, ащы айтса да сонықі жөн! - деп әлгіні тоқтатып тастады.

Қырғызстан Ғылым академиясының қолжазба қорында Шабден асының қалай аяқталғаны да жазылыпты. Оның Жамбыл мен Тоқтағұлға қатысты беттерінің қысқаша мазмұны мынадай:

Әр елден асқа келгендер тарап жатады. Жамбыл жырын мол тыңдап, оған риза болған Шабденнің үрім-бұтақтары оған ат мінгізіп, шапан жабады. Сонда Жамбыл:

- Бұл құрметтеріңе ризамын, мен осы сыйлықты Тоқтағұлға тартамын.

Ол болса, сонау «итжеккеннен» талай қиыншылық көріп келді ғой, - деп шапанды алдына қояды.

Архив материалдарының келесі беттерінде екі ақынның тағы бір кездескені айтылыпты. Бұл 1922 жылдың күз айы екен. Тоқмақ шаһарының ірі байларының бірі Бұланның үйінде Тоқтағұл мен Жамбыл екі-үш күндей жатып өлең, жырдың тиегін ағытыпты. Сауық-сайран құрып отырғандар Тоқтағұлға «Ой, бұлбұл», «Шоң кербез», «Кедейхан», «Бес қабан», «Қазақ жерінде» тағы бірқатар жыр толғауларын айтқызыпты. Жамбылға «Мұңлық-Зарлықты», «Қыз Жібекті» жырлатыпты. Қымызға қызып алғандар екі ақынды айтыстырмақ болады.

- Біз екеуміз айтыспаймыз, - дейді Жамбыл, - көңіл жақын, сыйлас адамдар өзара айтыспаған. Егер айтысса, қыза-қыза бір-біріне тілі тиіп, арасы суысып кетеді. Одандағы біздің қисса, күйлерімізді тыңдай беріңдер.

Осылайша екі дүлдүл кезекпе-кезек күн-түн жырлап, күй шертеді. Ертеңіне ақындар жүрер алдында Бұлан мырза өзі арнайы шақырған Тоқтағұлға 500 сом сыйлап, Жамбылдың иығына сең-сең тон жабады. Сонда Тоқтағұл:

- Жамбыл аға, - дейді, - ана бір жылы сонау Сібірден жалаң аяқ арып ашып, аулыңызға жеткенімде екі айдай қасыңызға ертіп жүріп есімді жинаттыңыз. Астыма ат беріп, Сусамыр жайлауына дейін шығарып салдыңыз. Онан соң, Шабден манаптың асында жалақор манаптар итше арсылдап етегімнен тартқанда, арашаға түсіп, менің сөзімді сөйледіңіз. Өзіңізге берген жібек шапан мен тортөбел жорғаны маған сыйладыңыз. Қазақ, қырғыз жиналған сол жиында мәртебемді бір көтеріп тастадыңыз. Сіз бұл ауылға меймансыз ғой, мынау мінгізген атым болсын, қабыл алыңыз деп, Бұлан бай берген 500 сомды Жамбылдың алдына қойыпты.

Сонда Жамбыл:

- Тоқтағұл бауырым, мақұл ғой, бірақ сен көп азап көрдің. Бала-

шағаң
бар, солардың қажетіне жұмса, тұрмысыңды түзе, ал біз болсақ ел ішінде жүрдік қой, - деп, 100 сомын өзі алып, қалған 400 сомын Тоқтағұлға қайырып беріпті. «Келесі жазда Майтөбеге кел, елді тағы бір аралатайын», - дейді Жамбыл. Бұл шақыру бойынша Тоқтағұл Жамбыл ауылына барды ма, бармады ма, ол жағы беймәлім.

1913 жылы Тоқтағұлға өшіккен қырғыз манап, болыстары оған нақақтан жала жауып, тағы да ұстатып, Наманган түрмесіне қаматады. Бұл суық хабарды Жамбыл сол жылы Алматыға келген қырғыз жыршылары Қалық Ақиев, Әлімкүл Үсенбаевтан естеді. Бұлар Россия патшасы Ромонавтар тұқымының патшалық құрғанына үш жүз жыл толуына байланысты Ұзынағашта ашылған көрме-жиынға шақырылған болатын. Әлімкұл мен Қалық «Тоқтағұлды босатып алу үшін қаржы жинап жүрміз», - дейді. Сонда Жамбыл - «мұндай «жылудан» тыс қалуға бола ма, менің Тоқтағұлдан аярым жоқ, екеуің қайтарыңда біздің ауылға соғып, менің қосар үлесімді ала кетіңдер», - депті. Сонымен олар біраз қаржы жинап, еліне оралыпты.

1933 жылы Тоқтағұлдың қайтыс болған хабарын баспа сөзден есіткен немересі оның жинағын алып оқып отырады. Құлағын түре қойған Жамбыл бұл жырдың Тоқтағұлдікі екенін айтпай таниды. Сол арада ол өзінің кимас досын еске алып, арнау толғайды:

Немерем бір кітапты оқып жатты,
Кітап сөзі әркімнің ойын тартты.
Байқаймын, тыңдағанның көңілі шат,
Алғандай әр сөзінен бір ләззатты...

Апыр-ай, - деді әркімдер кімнің жыры?
Берейін тағы да айтып деймін мұны, -

деп басталатын бұл жырында, ол Тоқтағұлдың батыл сөзді, өр мінезді бұқарашыл ақын екенін сипаттап береді. Естелік соңын:

Тыңдасақ кеше оның зарлы күйін,
Тыңдаймыз бүгін, міне, нәрлі жырын.
Ел сүйген ізгі нәрсе ізсіз қалмас,
Жалғаны бар ма айтшы, менің мұным.
Ақынның құламайтын күмбезіне
Осы жыр - ескерткішке қойған гүлім! -

деп доғарады.

Динамен дидарласу. Қашанда талантты дарындар, өнер адамдары бірін-бірі жанай жүрген ғой. Жамбыл мен Дина да сөйткен. Екеуі талай

кездесіп, өткен-кеткенді әңгіме еткен. Жыр, күй тыңдасқан. Тоқсандағы Жамбыл мен жасы сексенге таяп қалған Дина Нұрпейісова кәдімгі жастарша қалжындасады екен. Әзілі жарасқан екі дүлділ талай күндерін бірге өткізген, тіптен бірер ай бірін-бірі көрмей қалса, алаңдап, іздейтін болған. Жамбыл кейде астанаға жеңіл машинасын жіберіп Динаны алдыратын, бірнеше күн қонақ етіп, күйін тыңдайтын. Мұны көргендер айтады.

1937 жылдың маужыраған май айы. Заманымыздың даңқты жыршысы,
ақындар атасы Жамбыл Жабаевтың ақындық қызметіне 75 жыл толған торқалы тойы өтіп жатқан кез. Жамбыл аулына ел мол жиналған. Республиканың облыс, аудандарынан келіп жатқан адамда қисап жоқ. Оңтүстіктен Орынбай, орталықтан Шашубай, Ақтөбеден Нұрпейіс, Қызылордадан Нартай, Семейден Нұрлыбек тағы басқалары бар. Өзбекстаннан Фазыл, Қырғызстаннан Оспанқұл, Қалық, Советтер Одағының барлық халықтарынан өкілдер, ақын, жазушылар келген-ді. Үстінде жібек шапан, басында сусар бөрік, кеудесінде қатарынан үш ордені жарқыраған Жамбыл қолдан-қолға тимейді, солардың ортасында, келгендер құшағында. Арнау жыр, құттықтау сөз қардай жауған. Той бірнеше күнге созылған.

- Сонда мен, - деген-ді, Жамбыл шәкірттерінің бірі Кенен Әзірбаев Жәкеңнің жанында, оған қызмет істеп жүрдім. Күләш келіп, атасын құшақтап, бетінен сүйді.
- Айналайын, бұлбұл қызым, - деп тұрды да, Жәкең одан:
- Дина әжең қайда? Ол неге келмеді? - деді.

Онан соң жайраңдап Шара сұлу келді. Ол да атасын құшақтап жатыр. Жәкең одан да: «Дина қайда?» - деп сұрады. Олардан соң Ақаң келді (композитор Ахмет Жұбановты айтады). Жәкең одан да:

- Ау, әлгі орталарыңдағы жалғыз кемпірді неге ала келмедіңдер?! – деп
жатты. Мен ішімнен: «Бұл кісі неге Динаны іздеп алаң болып жүр», - деп ойладым.

Екеуі осыдан үш-төрт ай бұрын кездесер алдында да, Жәкең тап осындай алаңдап тынышсызданған еді. Бұл Кавказ сапарынан оралған кезі болатын. Кария кісілер өздерінің замандас-сырласын іздейді-ау шамасы. Динаның күйін аңсай ма қайдам, әйтеуір, сол жолы да мазасызданумен болды. Келім-кетімдермен де онша шешіліп сөйлесе қоймады. Сөйтіп жүргенде бір күні Дина келе қалды. Сондағы Жәкеңнің қуанғанын айтсаңшы! Екі ғашық сағынысып табысқандай құшақтасып жамырасты да қалды. Арада жөн сұрасқан қалжың сөздер де айтылып жатты. Қонақ үйге кіргізіп екі қарияны отырғыздық. Сонда Жәкең:

Қырандай келдім, Дина, шыңнан ұшып,

Кавказдың сұлу сәнді тауын құшып.
Он бестегі баладай мен жасардым
Кавказдай ұлы таудың суын ішіп, -

деп әңгіме бастады. Кавказ сапарын біраз айта келіп:

- Сен қасымда болғанда ғой, тіптен қызық болатын екен. Грузиндердің

жүз жасаған кемпір, шалдарын көретін едің, - деді.

- Өзің ғой, ертпей тастап кеткен. Қасыңа кімді ертесің дегенде мынау ұзын тұра Кененді қалапсың ғой, - деп Дина мені бір қағытып кетті.

Келесі жолы да Дина екі-үш күндей кешеуілдеп келеді. Бір жас бала оны жетектеп алыпты. Сырттан біреулер: «Дина келе жатыр», - дегенде, Жәкең орнынан ұмтыла тұрып:

- Ойбай, ол кемпірдің алдынан өзім шығайын, - деп есікке қарай беттеді.

Бір шал, бір кемпір тағы да шұрқырасты да қалды. Бірін-бірі құшақтап, арқасынан қағады. Бірі: «Шалым-ау, орденің құтты болсын!» - десе, екіншісі: «Мен сені алаңдап көп іздедім, неге жатып алдың?» - деп наз айтып жатыр. Айнала қоршаған жұрт кемпір мен шалдың бұлайша сәлемдескеніне, қалжың сөзіне мәз-мейрам болып күлісіп алды. Дастарқан басына отыра бергенде Жәкең домбырасын шертіп:

Көп болды, Дина, сені көрмегелі
Орден ап, өрге шауып өрлегелі.
Сен дегенде көңілдің ілгіші бар
Келдің бе, сол ілгішті жөндегелі? -

деп, бір өлеңді бастай берді. Осы шумағы ғана жадымда қалыпты, өзгесін көпшілік дабырлап естіртпей жіберді...

Жұрт кариялардың бұл бүкпесіз қалжыңына тағы да күлісіп алды. Бау ішіндегі көкмайсаға кілем, көрпе теселді. Біземшек жастықтар тасталды.

Дина:

- Кәне, Жәке, не қолқаң бар?

-Күй ғой, Динажан, тәтті күй!

Дина ұстазы Құрманғазының «Серперін» сұңқылдатты.

- Міне, мұңым қонақ кәдем болсын, енді өзің сөйле! Біраз болды сізді тыңдамағалы?

Жамбыл:

-Күйге қолым олақ, әнге даусым олақ, бір әңгіме айтып берейін. Өзіңді

көріп, күйіңді тыңдаған соң еске түсті. Бұл да бір өзің сияқты күйші қыз еді.

Ілгеріде Шу бойындағы Жаныс ауылында Жантелі деген жас жігіт болыпты. Ол он саусағынан өнері тамған зергер ұста екен. Жігіттерге

зерлеген ер-тоқым, өмілдірік, жүген, қамшы; қыз-келіншектерге сырға, алқа, жүзік, білезік жасап береді екен. Оның осы өнеріне қызығып байлар қызын берем десе, алмапты: бектер қызын айттырса қаламапты. Саудагер қызына да қарамапты. Сөйтіп, отыз жасқа келгенше үйленбей жүре беріпті.

Күндердің күнінде сол Жантелі тау асып келе жатып бір жылқышының үйіне кез болыпты. Есік алдында тұлым шашы желбіреген қарақат көз қыз жылап отыр дейді. Жантелі атынан түсіп, әлгі қызға барады.

- Неге жылап отырсың, қалқам?
- Байдың балалары домбырамды сындырып кетті.
- Әкел жөндеп берейін? - Ұста қоржынынан аспаптарын алып мойнынан

опырылған қалақша домбыраны лезде желімдеп, жөндеп береді. Қыз домбыраны тартып қараса, бұрынғысынан да шешен болып кетеді.

- Атың кім?
- Аршын.
- Жасың нешеде?
- Тоғызда.
- Әке, шешең қайда?
- Әке, шешем өлген, жетіммін.
- Кімнің қолында жүрсің?
- Жездемнің.
- Ол қайда?
- Жылқыда жүр.

Олар сөйтіп отырғанда жылқы жақтан қыздың жездесі мен әпкесі келеді. Жөн сұрасады. Жантелі төменгі Жаныс ауылынан екенін айтады. Таныса келе жылқышы оған нағашы болып шығады. Зергер жігіт кішкентай Аршынның жайын сұрап біледі. Әпкесі айтады:

«Шыққан қыз шиден тысқары» деп, мен байқұс көпке дейін білмей жүріппін. Әке, шешеміз өлген соң жақын туыстарымыз Аршынға қарамапты. Әр кімнің есігінде жүріп, күлін шығарып, суын тасыпты. Қамқоршы болмаған соң жас бала басының ауған жағына кетіп, кейде далаға түнеп жүріпті. Ескі домбыра тауып алып, иесіз далада мұңын шағып зарлап күй тартатын болыпты. Осыны айтады да әпкесі сіңлісіне қарап:

- Аршынжан, мына кісіге әлгі «Жетім қыздың зары» деген күйіңді тартып берші, тыңдап көрсін? - дейді.

Қарақат көзі жәудіреген Аршын саусақтары майысып кішкентай ақ домбырасының құлағын келтіреді де, күйді еңірете жөнеледі. Мидай дала, қараңғы түн, ысқыра соққан жел, суылдай ескен құм, ұлыған бөрі, уілдеген үкі, шықылықтаған шілік, қарсақ, түлкі, кәдімгі иесіз дала бейнесі. Осы даланы жалаң аяқ, жалаңбас, үстінде жыртық көйлегі, қолында қалақша домбырасы бар жетім қыз кезіп, зар еңіреп жүреді. Ол обадан өлген әке, шешесін жоқтайды. «Апашым, көкешім қайдасың?» - деп ботадай боздайды. Енді бірде өксігін басып дала тынысын тыңдайды. Тағы еңіреп

зарлайды.

Ошақ басында, от қасында күй тыңдап отырған әпкесі көзінің жасын жаулығының ұшымен сүртеді. Төрдеміз бақпай қалған зергер мен жылқышы бастарын сүйеп, қалың ойға шомып кетіпті.

Ойын сергіткен соң Жантелі ұста:

- Бұрыннан жегжат екенбіз, - депті. - Сүйек жаңғыртайық. Аршын қызды

мен қаладым, өзім тәрбиелеп өсірейін, зергерлеп әсем киіндірейін, екі үйдің арасында дәнекер болсын. Айнымас дос болайық. Бойжеткен соң өз қолдарыңнан некелеп қосарсыңдар. Әпкесі айтыпты:

- Аршын әлі жас бала ғой, ер жетсін де.

Жылқышы әйеліне былай депті:

- Сен қоя тұр, анау өз күшіктеріңді-ақ жетілдіріп ал, жиен дұрыс айтады.

Аршынды өз қолына алып тәрбиелесін. Екі араға дәнекер болсын деген жөн сөз. Ол Аршынға қарап:

- Аршынжан, дұрыс қой. Жантелі де бөтен емес. Өзіміздің жиен. Өзі өнерпаз зергер. Оның қолында болсаң қор болмайсың.

Аршын қыз бұған көніпті. Әпкесі тағы да:

- Жар дегенде жалғыз сіңлім еді, әйтеуір сізге сендік. Қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай, мәпелеп өсірерсіз.

Сонымен Жантелі Аршын қызды атына мінгестіріп аулына алып барыпты. Жылдар жылжып өте беріпті. Зергер дүкенін соғып, тұрмысын жақсартыпты. Аршын қыз күй тартып, өнерін өсіріпті. Арада жеті жыл өткен соң, жылқышы мен әпкесі келіп, екі елді жинап екеуін некелеп қосып тойын өткізіпті. Бірі - зергер, екіншісі - күйші, екі өнерпаз қосылған соң, ол ауылға береке дарыпты. Өнерлі, өнегелі ел атаныпты. Зергер іздеген сол ауылға барыпты. Күй тыңдағысы келген сол ауылдан табылыпты. Бәрі тамсанып: «Ой, шіркін, зергерші болсаң Жантелідей бол, күйші болсаң Аршындай бол!» - десіпті. Аршын «Жетім қыз күйін» тартса, кемпір, шал жылапты. «Желкілдекті» тартса, жастар күліп-ойнап билепті. Ол осындай тыңдаушының көніл күйін таба білетін шебер күйші болыпты. Сондықтан да ол елдің ақындары:

Күй тартсаң Аршындай тарт ағыл-тегіл,
Шеріміз кеудедегі болсын жеңіл.
Арқадан ауыр жүкті аударғандай,
Серпіліп естігенде қалсын көңіл, -

деп жырлайды екен.

Бір тойда күй-жарыс өтіпті. Аршын күйші барлық күйшілерді женіп, бас бәйгеге шайы орамал, жібек көйлек киіп, бозжорға жетектеп қайтыпты. Дүйім жұрт оның күйшілік өнерін солай бағалапты...

Жамбылдың әнгімесін бағаналы бері бар ықыласымен тыңдап отырған Дина шыдамы жетпей оның соңын білгісі келді білем.

- Жәке-ау! - деп, оның сөзін бөлді. - Әңгімеңнің құйрығы әлі көрінетін

түрі жоқ, сонымен не болды?

- Аяғы ма, аяғы былай бопты, Динажан! - деп Жамбыл сөзін жалғады.
-

Ел іші тыныш жата ма, сал-сері, жыршы, күйшісымақтар арасында қызғаныштың қызыл иті үре бастапты. «Әркімнің есігінде күң боп жүрген жетім қыз келіп, төрімізге шықты. Бұрын сыйлы боп жүрген біз далада қалдық. Жұрт бізді тыңдамайтын болды, күй іздегендер «Аршынға барамыз, Аршынды тыңдаймыз» деп, тайлы-таяғымен соған қарай ағылды», - депті. Қараменде деген бай Жантелі зергердің соңына жігіттерін салып қояды. Саяқ, Жапақ деген сұмдар күніге оған «қамшы өріп берші», «ер-тоқым зерлеп берші» деп баруды көбейтеді. Барғанда да бекер бармайды ғой. «Аршын өйтіп қойыпты, бүйтіп қойыпты», «түлен серімен ашына екен, сенен көңілі басқа екен», - деп өсек-аяңды бората беріпті. Жантелі бұған сенбепті.

Жантелі Әулиеата базарына кеткен күннің ертеңіне түнде әлгі екі сұм Аршынның үйіне ұры түсіреді. Бастарын бүркемелеп таңып алған үш адам Аршынды теріс қаратып тіреуге танып қояды да, үйіндегі бар асыл бұйым, жиһаздарын үптеп кетеді. Азанда ауылдастары Аршынды арқаннан босатып алады. Дұшпандар жауыздығын өрбіте түседі. Жапақ, Саяқ бастаған бес аттылы қарақшы базардан қайтып келе жатқан Жантелінің алдын тосады. Шу өзенінің қалың қамысын паналап жүріп, өзеннен өткелі келе жатқан Жанteліні атынан аударып алады, қол-аяғын байлайды да, суға ағызып жібереді. Жанкешті жауыздар Жантелінің атын, базардан әкеле жатқан мата, шай, киім-кешектерін олжалап түк білмеген болып, ауылдарына қайтады. Аршын сұлу Жантелісін бір жұма күтеді, екі жұма күтеді. Екі көзі төрт болып жүреді. Жауыздық жата ма, бір күні Аршын жылқышылардан, «Жантелінің торы атын Қараменденің жылқысынан көрдік», «зерлі қамшысы Саяқтың қолында жүр», «алтындаған ер-тоқымын Жапақ атына ерттеп алыпты» дегенді есітеді. Бұл сұмдықты бүкіл ауыл біліп, Аршынға көңіл айтады. Аршын ару бетін жыртып, еңіреп қалады. Ел-жұрт жиналады. Жантелінің ағайындары, малшы, жалшылар «кек аламыз» деп көтеріледі. Олар Қараменденің аулын шабады. Бірақ Саяқ пен Жапақ ұстатпай қашып кетеді. Сол қайғы-қасіретке арнап Аршын «Жантелі» деген күй шығарады. Онысын өзі күн-түн тартады екен де, құса болып қайғырған үстіне қайғыра беріпті. Өзі әбден қуарған шөптей болып азып кетеді. Бір күні түнде ел қалың ұйқыға батқан кезде Шу өзеніне барыпты да «Жантелім кеткен суға, мен де кетейін» деп өзін-өзі суға тастапты дейді.

Мінекей, Динажан, бұл оқиғаның аяғы осылай болыпты, - деп Жамбыл әңгімесін аяқтады.

- Ел арасында сол Аршын күйші шығарған «Жетім қыздың зары», «Жантелі», «Желкілдек» деген күйлер әлі күнге дейін тартылады.

Бұл әңгімеге елігіп кеткен Дина:

- Ту-у, Жәке-ай, әңгімеңіз қайғылы екен. Тіптен езіліп кеттік қой, кәне

мен бір көңілді күй тартып жіберейін. - Дина білегін түрініп алды да, өзінің бір күйін күмбірлетті. Үйдің ішін көтеріңкі, көңілді күй сазы жайлап кетті. Тыңдап отырғандардың да көңілдері жадырап сала берді. Бұл оның Ұлы Октябрь революциясының 20 жылдығы алдында өткен халық өнерпаздарының бірінші олимпиадасында алғаш рет тартқан «Тойбастар» күйі еді. Онан соң «Әсемқоңырды» жайқалта тартыпты. Дина домбырасының қос шегін оң қолынын басбармағы, шынашағымен кезек-кезек ілгешектеп қырғыздарша қаққанда Жамбыл тіптен риза болып кетсе керек.

- Динажан-ай, қолың не деген шебер еді! - деді. Дина сәл-кем тыныс

алды да:

- Сіздің мына сөзіңіз, - деді. - Менің ұстазым Құрекеңнің (Құрманғазыны айтқаны) сөзімен төркіндес болды-ау, ол кісі бірде маған біраз күй тартқызып отырды да: «Менің оң қолым мен Динаның сол қолын бір кісіге берсе, дүниеде одан асқан домбырашы болмас еді», - деген еді.

- Сабазың айтқан-ақ екен! Не деген ділмарлық? - деп, Жәкең Құрманғазыға дән ризалық білдірді де, сөзін әрмен жалғады: - Сүйінбай болмаса менің, Құрманғазы болмаса сенің күндеріміз не болмақ еді, олар да дүниеге келе қалған біртумалар еді ғой!..

Дина Нұрпейісова сол жолы Жамбыл үйінде үш күн қонақ болды. Бір жыршы мен бір күйшіні жұрт үш күн бойы жібермей, кезек-кезек тыңдады. Талай өлең, жыр жырланды. Талай күйлер тыңдалды, талай әңгіме-аңыздар айтылды.

Бір күні Дина ертелеп тұрып есік алдына шықса, Жамбылдың келіні жүгіріп қозы көгендеп жүреді. Динаның жас келіншек кезі есіне түсіп тұрғанда, оны қасына Жамбыл барады.

- Не ойланып тұрсың?

- Анау қозы көгендеп жүрген келініңді көріп, жас кезімде тартқан бір

күйім есіме түсіп тұрғаны.

- Жүр, оны үйге барып тыңдайық?

Екеуі күндегісінше азанғы шайға отырды, Дина домбырасының бұрауын келтіріп, сәл ойланып бір күйді шерте жөнелді. Бас жағы ойнақылау: қозы, лақ қуалап зыр жүгіріп жүрген балалар, жас төлдің маңырағаны, қой қайырып жүрген қойшылар, ауыл итінің үргені, абыр-сабыр шақ. Күйдің орта шенінен бастап: зарлы сарын, жетім баланың өксігі, қасқырдың ұлығаны, апыр-топыр дыбыс, қасқырдың қойға шапқаны, жетім

қозының енесін жоқтап маңырағаны... Дина осылайша күйін аяқтады да, Жәкеңе бұрылды.

- Бұл күйдің аты - «Көгенсаз» деп аталады, оның тартылу себебі былай:

Кербез деген абысыным болды. Кербез десе кербез еді шіркін! Өзі сұлу, сымбатты, тіке сөйлейтін айбатты келіншек болатын. Күйеуі біздің Нұралыдан бес жас үлкен еді (Нұралы Нұрпейісов - Динаның күйеуі). Сол абысыным жастай жесір қалды. Бір қора қойы бар-тын. Оны шешесі өлген бір жетім бала қайырып жүретін. Әлгі бала өне бойы ыңылдап «Аққозы» деген әнді салатын. «Шешемнен үйренген әнім» дейтін. Енесін қасқыр жеген, жетім қозы жөнінде екен. Бала өзін ақ қозыдай, байларды қасқырдай етіп әнге қосатын. Жағы сенбей зарлайтын. Осы әнін тыңдағанда көңілім босап, оны аяп кететінмін. Төл аяқтанып, алғашқы көген керілді, қозы көгенделген күні мен Кербезге:

- Мынау балаға бір қозыңа ен салып берші, ырым болсын, жетімнің көзі

ашылар ма екен? - дедім. Кербез сөзімді жерге тастамады. Бір қозысына ен салып бәсіре етіп берді. Мен сол күні оларға «Көгенсаз» деген күй тартып бердім...

Дина ертеңіне сәскеде үйіне қайтқалы отырғанда, Алматыдан бір топ адам тағы да сау ете қалды. Көпшілігі фотоаппарат, енді бірі сурет салатын кенеп керілген рамалары мен қылқалам, бояуларын салған қобдишаларын иықтарына асынған суретшілер екен. «Қастек аулында екі қарт бас қосып, жыр мен күйді дүрілдетіп жатыр», - дегенді естіп келіпті олар. Әй-шайға қарайтын емес, әлгілер келе сала екеуін оңынан да, солынан да, үйде де, түзде де шыртылдатып суретке түсіріп жатты. Бау ішіндегі көкмайсаға төселген кілем, оның үстіне жайылған дастарқан басында отырған Жамбыл мен Динаны егделеу келген қасқабас біреуі күн батқанша тырп еткізбей ұстады. Ол полотносын керіп тастап, қыл қаламды қолына алды. Қалақшасына бояуларын езіп алып шимайлай берді, әлден уақта домбыра тартып отырған Дина, оның жанында ынтыға күй тыңдап қалған Жамбыл бейнесі қаз қалпында түсті де шықты. Ауыл балалары, келім-кетімдер оған тамашалап үніледі. Әлгі марқасқа шебер «Кейін тұрыңдар, кедергі болмаңдар!» дегендей мазасызданады. Дүниеге келгелі жатқан «перзентін» өзгелерден қызғанғандай сыңайы ма, қалай? Бұл - Қазақ ССР Халық суретшісі Абрам Маркович Черкасский еді. Жиырмасыншы ғасырдың Гомері атанған ақын мен «Домбыраның Жамбылы» атанған күйші ана тұлғасы бейнеленген сол көркем полотно бүгінде музейлер мен сурет галереясынын төрінде тұр.

Сәкенмен сұхбат. Сәкен Жетісуда Жамбыл сынды төкпе жыраудың бар екенін жиырмасыншы жылдардың бас кезінен есіте бастаған. Қазақстанда Совет өкіметін орнату жолында жүрген қызу күрес жылдары оның Жетісу өңірінен шыққан Ораз Жандосов сияқты жалынды мемлекет

қайраткерлерімен қызметтес болғаны тарихи әдебиеттерден белгілі. Сол жылдары екеуінің халық таланттары, әсіресе, Жамбыл Жабаев жөнінде талай сұхбаттасқанын көзі көргендер әңгіме еткен-ді.

Осындай бір кездесудін болғанын 1920 жылдан КПСС мүшесі, 1970 жылы халық ағарту және мәдениет саласында ұзақ жылдар бойына енбек сіңіргені үшін Крупская атындағы Күміс медальмен наградталған Сара Сәтбайқызы Есова былай еске түсіреді:

- Ұмытпасам, 1922 жылдың август айы болар деймін. Мен онда Жетісу

губерналық партия комитетінің органы «Тілші» газетінің редакторы болып істейтінмін. Бір күні Ораз Жандосов шақырып жатыр деген хабар алдым. Ораз ол кезде Қазақстан өлкелік партия комитетінде үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі болатын. Кабинетіне кіріп барсам, он шақты кісі отыр екен. Ораздың оң жағында «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы Сәкен Сейфуллин, оның жанында Бейімбет Майлин және «Лениншіл жас» редакциясынан екі-үш жастар отырды. Ораз орнынан тұрды да:

- Жиналып болдық қой деймін, - деп, шақырылғандарға мақсатын айтты. - Осы жылдың октябрь айында советтердің Қазақстандық III съезі, онан соң декабрьде Москвада советтердің бүкіл одақтық I съезі ашылатынын, онда одақтас республикалар құрылатынын білесіздер. Енді осы зор саяси науқанға дайындық жүргізуіміз керек. Жер-жерде үгіт-насихат жұмысын жандандыру, газет бетінде осыған лайықты мақалалар, очерктер, өлең-жырлар жариялауға тиістіміз. Бұл іске үгітшілерді, комсомолдарды, ақын жыршыларды жұмылдырып, оларға жетекшілік көмек көрсетуіміз керек...

Сара Есова әнгімесін одан әрмен сабақтай түседі.

- Ауыл ақындарының, - деді ол, - ел арасындағы әсер-ықпалын айта келіп, Ораз 1919 жылы Алматыда өткен ақындардың алғашқы слетінен дәлелдер келтірді. Сәкен:

- Сонда кім мен кім айтысты, жүйріктері қайсы екен? - деп сұрады. Ораз айтысқан ақындарды атап шықты. Жамбылдың зор айтыс ақыны екеніне біраз тоқталды.

- Ертеде, - деді ол, - Құланаян Құлмамбет, Сарыбас деген ірі ақындармен айтысып, жеңген. Шашубаймен айтысқан. Бұл айтыстардың көбісі осы кезге дейін ел аузында жүр. Осындай өмір бойы байлар мен бетің бар, жүзің бар демей, тайсалмай тартысып келген ақындарды қолдап, оларды қанаушы тапқа қарсы үгітші есебінде пайдалануымыз керек.

Сәкен де шығып сөйледі. Ол ел арасындағы халық ауыз әдеби мұраларын жинауды, совет әдебиетін жасауды, ақын, жазушыларды, халық жыршыларын ұйымдастыруды, оларға жаңаша тапсырма беруді атады. Жиналыс соңында қалған Сәкен Ораздан:

- Жамбылды алдырып өзін бір тыңдасақ қайтеді? - деді, Ораз оған:
- Мен жақында Ұзынағаш, Қастек жаққа барып қайтпақпын.

Уақытың
болса, бірге жүрейік, мен ол қиқар шалмен таныстырып, өзіңді жырға тоғытайын, - деп күлді.

Кейін осы екі достың Жамбыл аулына бірге барып, келіп жүргенін талай көрдім...

Онан соң Сәкен Жамбыл есімін оның өлең, жырларының тізімін 1925 жылы Ташкент баспасынан жарық көрген «Терме» жинағынан көрді. Осы жинақты құрастырған мұғалім Шамғали Сарыбаевпен кездесті. Сәкен оған:

- Сіз құрастырған «Терме» жинағын оқып шықтым. Өте игілікті іс жасағансыз. Қолда жинағаныңыз болса, тағы да осылай жариялау керек, - деді.

Шамғали Сәкенге 1922 жылдың июнь айында Ұзынағашта Жетісу қосшылар одағынын I съезіне қатысқанын, оған жиырма шақты ақын, жыршылар шақырылғанын, өмір тарихын, өлеңдерінің тізбесін жазып алғанын айтқан.

- Жетісу өңірінде, - деген ол Сәкенге, - Жамбылдан асатын жүйрік ақын жоқ. Ол - халық ауыз әдебиетін көп білетін шежіре. Дастандары да көп. Бір «Көрұғлы сұлтанның» өзін 15 күн айтады екен. Екі сөзінің бірінде: «Менің пірім Сүйінбай, сөз сөйлемен сыйынбай», - деп отырады. Сүйімбай Аронұлы да сол Екей елінен шыққан аса шабытты кедей ақын көрінеді...

Осылай деген де, Шамғали арабша жазылған дәптерін парақтай отырып, Сәкенге мына бір шағын жолдарды оқыған:

Апыр-ау, мына жатқан Сарыбай ма?
Жан досы Сүйімбайды танымай ма?!
Абақты, Тарақпенен айдап жеп ең.
Басында шулап тұрған малың қайда?
Алпыстың алтауында Андас өлді,
Шуласып Сарыбайды жерге көмді.
Қатарлас тең-құрбымның бәрі кетті,
Байқасам, енді нәубет маған келді.

- Қайта оқыңызшы жазып алайын, - деп, Сәкен дәптерін оңтайлай берген. Шамғалидың Жамбыл айтуынан жазып алған Сүйімбайдың Сарыбайға арнаған осы өлеңін Сәкен сол жолы жазып алып «Жаңа әдебиет» журналына (№ 6, 1926) жариялатқан.

Сәкен 1927 жылы әуелі Қызылордадағы халық ағарту институтының, келесі жылы Ташкенттегі педагогикалық институттың ректоры, 1929 жылы КазПИ-де қазақ әдебиеті кафедрасының доценті болып, қазақ әдебиеті пәнінен лекция оқыды. Сол жылдардан бастап, оның халық ауыз әдебиеті нұсқаларын жинастыра жүргені аян. Қазақ әдебиетінен оқулық жазуды

ойластырады. Осы мақсатпен ол 1929 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде ел әдебиеті үлгілерін жинау жөнінде ашық хат жариялады. Сол-сол екен, содан былай қарай Сәкенге жер-жерден халық ауыз әдебиеті нұсқалары ағылып келіп жатты. Ақын, жыршылар келіп жолықты. Кейбірін өзі іздеп барды. Сонымен Сәкен көптеген материалдар жинап алды.

1930 жылдың көктемінде Қазақстанның өз алдына социалистік республика болып құрылғанына 10 жыл толуына байланысты мерекелі жиын өтті. Осы мерекеге қатысқан Кенен Әзірбаев былай әңгімелейді.

- Той өткен күннің ертеңіне Сәкен Жамбылды үйіне шақырды.
- Кенен, сен де жүр, - деді Жәкең маған. Мен «мақұл» дедім. Өзім де оның қасынан қалғым келмейді. Барсақ, Сәкен күтіп отыр екен. Гүлбаһрам келін дастарқанын жайып, жүгіріп жүр. Сәлемдесіп, қалжыңдасып, хал-жай сұрасып алған соң Сәкен маған қарап:
- Кешегі той үстінде айтқаның құлағыма жағып барады. Соны тағы бір

шырқашы? - деді. Мен шай алдында «Қазақстан» деген сол тойға арнап келген әнімді шырқадым. Ас-су ішіп болған соң Сәкен Жамбылдан жай сұрады. Жамбыл домбырасын шерте отырып сөз бастады. Біз тыңдай қалдық:

Шіркін, кәрілік келдің ғой кезіменен,
Келін жаман қарайды көзіменен.
Мінекей деп қолымен ұрмаса да,
Ұрғандай ғып кетеді сөзіменен...

Мен бұл сөзді тани кеттім. Ішімнен «Сүйімбай ғой» деп отырмын. Жәкең:

Жиырмада желдей болдым,
Отызымда белдей болдым,
Елуімде түбім терең құрақты
Көлдей болдым, -

деп шұбырта жөнелді. Сүйімбайдың бұл өлеңін осыдан біраз жыл бұрын Жамбылдың өз үйінде отырып тыңдағаным бар еді. Оған ән де шығарып, ел арасында айтып жүретінмін. Ал Сәкен болса қаламын сусылдатып жазып отыр. Жәкең жырын тоқсанға тіреп тоқтады. Сәкенге қарап: «Сүйімбай айтқан екен, міне, бізде сондай болдық бүгінде», - деп, Жәкең салалы сақалын сипап қойды. Шай ішті. Жәкең домбырасының құлағын қайта бұрады. Бұл жолғы дауысы көтеріңкілеу шықты. Иә, сонда ұстазым Жабай батырды былай жырлаған еді:

Он сан ноғай бүлгенде.
Ормамбет хан өлгенде,

Қырық жылдай атысқан,
Қызыл қанға батысқан.
Найзаменен соғысқан,
Қылышпенен шабысқан.
Айбалтамен қағысқан.
...Ноғайдан шыққан Жабайды,
Бес мың кісі қамайды,
Жабай алды найзаны,
Істеді талай айланы...

Жәкең осылайша сілтей берді, сілтей берді. Сәкен де жазғыш-ақ екен, қағаздың біраз бетін аударып тастады. Менің жанымда отырған Сәкеннің інісі Мәжит те: «Өзі ересен батыр екен-ау», - деп қояды. Кешкілік тамақ алып отырғанда Сәкен:

- Сіздің әкеңіздің аты осы батырдың атынан қойылған ба? - деді.
- Ой, ол біраз әңгіме ғой, - деді, Жәкең, - мені әкемнің азан айтып қойған

аты Жапа еді. Кейін бір жаугершілікте ерлік көрсетіп, көзге түсіпті. Содан қасындағы жігіттер ауылға келгенде: « жауға кәдімгі Жабай батырша тиісті», - депті. Содан Жабай атанып кетіпті.

Сонымен Жамбыл келесі күні өзінің Құлмамбетпен айтысын хикая етеді. Сәкеннің қазақ әдебиеті жөніндегі бірінші кітабына қосқан «Жабай батыр» мен оның Құлмамбетпен айтысы сол жолы жазып алынған дүниелер екен.

Екеуінің тағы бір кездесіп, жыр тиегін ағытқанын Сәкеннің жұбайы Гүлбаһрам былай еске алады.

«1934 жылғы халық таланттарының слеті кезінде Жамбыл мен Кенен Әзірбаев үшеуі мәз-мейрам болып әңгіме-дүкен құрғаны әлі есімде. Олардың сондағы бір-біріне бәйек болып: «Жәке, Кенеке, Сәкенжан» десулері үлкен өнерлі емірдің сән-салтанаты болып елестейді де тұрады. Осы сый-құрметтің айнымаған белгісін таяу арада тағы көрдім. Тірі адам өз көңілін әр түрлі жолмен білдіреді ғой. Кенен ақсақал Алматыға келгенде біздің үйге соқты. Сексендегі Кенекемнің мөлтілдеп төгілген мөлдір жасы өткен-кеткенді еске түсіріп, жан-жүйемді елжіретіп жіберді» («Қызыл сұңқар». Естеліктер. «Жазушы» 1970. 93-бет).

Кезінде Жамбыл ақынға хатшылық қызмет көрсеткен белгілі ақын Ғали Орманов жүргізген күнделікте мынадай жолдар бар. «9 март 1940 ж. Жамбыл Ұзынағашқа барды. Бір үйге келіп, бірнеше қартпен әңгімелесті. Оның ішінде ЫбырайымҚопабай және басқа қариялар бар еді...» - делінген еді.

Солармен жолыққалы Жамбыл ауылына аттандық. Ыбырайым, Қопабай қарияларды сұрастырдық. Екеуі де осыдан екі-үш жыл бұрын қайтыс боп кетіпті. Олардың орнына Шаштай ақсақалды таптық.

Күнделіктің 21, 30 май, 1940 жылғы күндерінде Шаштай есімі аталады ғой. Сол кісі де бізге қажетті дерек айтпас па екен деп ойладық. Айтқанымыздай, Шаштай да құралақан емес екен, Жамбылмен Сәкен кездесуінің куәгері болып шықты. Бірақ біз барғанда ол кісі науқастанып емделуге жүргелі отыр екен:

- Алматыдағы госпитальға жатпақ едім, жазылған соң келерсің, - деді. Сонымен ол кісінің сауығып оралуын күттік. Бір ай шамасы өткенде «Социалистік Қазақстанда» істейтін баласы Жұмабай телефон соқты. Шаштай қария жазылып шыққан екен. Кездесіп, бір кеш әңгімелестік. Сондағы ол кісінің айтқаны мынау:

- Әкем екеуміз «Ерназар» колхозының жылқысын бағатынбыз. Колхоз

алғаш ұйымдасқанда төрт жылқы еді. Бүгінде он екі үйір жылқы бар. Сәуір айында Майтөбе жайлауына көштік. Тәтем мал бөлістен алған көк биесі мен торы төбел айғырын жылқыға қосып, өзі біздің үйде қона-жатып жүретін. Ол кісі менің әкем Күшікбайдан үш жас үлкен болса да, екеуі тату құрдас, бір-бірін қатты сыйлайтын. Бірінің атын, бірі атамайтын. «Тәте немесе сіз, біз» деп сөйлейтін. Екеуі дастарқан үстінде өткен-кеткеннен, батыр, шешен, ақын, жыршылардан көп әңгіме айтатын. Кейде, ата-бабалар шежіресін талдап кететін. Мен қызығып тыңдай беретінмін. Тәтем маған кейде: «Әй, Майшелпек, тұр, жылқыны көріп кел», - дейтін (жылтыраған бетіме қарап ол кісі мені осылай атайтын).

Бір күні жылқы қайырып жүріп, ойдағы ауыл жақтан бөктерлеп өрлеп келе жатқан екі аттылыны көріп, соларға қарай бұрылдым. Жақындап сәлемдестім, Оразды ғана таныдым. Орекең менен жөн сұрады:

- Жәкең сенің үйіңде ме?
- Иә, біздің үйде, көкем екеуі шай ішіп отырған.
- Олай болса, жүр үйіңе!

Мен қия жолмен үйге төтелей тарттым. Ораз қасындағы кісіге мені таныстырып келеді:

- Бұл жігіт Шаштай деген, Жамбылдың жақын ағайыны, осы колхоздың жылқышысы.

Үй жанына келіп аттан түстік. Мен жалма-жан кісілердің атын байладым. Олар:

- Ассалаумағалейкум, - деп үйге кіргенде, әуелі екі шал қолын көлегейлеп таныңқырамай қалды. Тәтем орнынан ұмтылып тұрды.

- Оразжанбысын, амансың ба? Енді ол қасындағы мұртты, сұлу, сұңғақ

жігітке жақындай беріп:

- Ойбай-ау, мынау Сәкен ғой, аман ба қарағым?
- Амансыз ба, Жәке?
- Сізді іздеп, колхозға келсек, ауылдағылар жайлауда деді. Артыңыздан қуып келеміз...

Олар осылайша амандасып, дабырласып жатты. Апам, келінімен екеуі
самаурын қойып, кең дастарқанын жайды. Мал сойылды. Бір уақытта Жәкең домбырасын шертіп, әуелі Оразға қарады. Әкең жұмысшы еді. Өзің жасыңнан оқып, білім алдың, кедейлердің сөзін сөйлеп, бостандық деп жар салдың. Оразжан, не дейін, мен айтып жүрген жыр өзіңе белгілі ғой деп бір тоқталды.

Ораз Сәкенге қарап:

- Ал, Сәке, не қалайсыз? Біздің тәтем жырдың дариясы ғой. Одан не қаласаң сол шығады.
- Дұрыс айтасын, Ореке, деді Сәкен. - Жәкеңді осыдан бірер жыл бұрын
тыңдағанмын. Жабай батырды, Құлмамбетпен айтысын өз айтуынан жазып алып, кітапқа қосқамын. Ол кітап шықты. Жәкең қырғыздың «Манасын» жырлайды дегенді есітемін. Соны бір тыңдасам деп жүруші едім. «Манасты» айтасыз ба, Жәке? Жамбыл екі иығын қомдап құнжыңдап қойды.
- Е, е, Сәкенжан қаласа, айтпай несі бар, айтайын, - деді де «Манасты»
бастап кетті.
- Ертеде, тіптен ертеде, заманасы келтеде, Алтайдағы қырғыздың,

Балта деген көне көз қариясы айтыпты: «Қытай талап бір жақтан, Мәнжүн талап бір жақтан, қалмақ қамап бұ жақтан, тоз-тоз қылып елімді, тартып алды жерімді. Жайлауымды шаң қылды, ерлерімді қан қылды. Енді Алтайда тұрақ жоқ, ат шалдырар құрақ жоқ, бас аман, мал түгелде, мекенін елдің табалы, қайыннан найза қиялы, азып-тозған қырғызды бір орынға жиалы.» Балта тағы сөйледі, сөйлегенде бүй деді: «Біз Алтайға көшкенде, талай заман өткенде, Үрбі деген атамыз, Алатауда қалып ед, қос Кеминді жайлап ед, екі қара ат байлап ед, күздігін күз, жаздығын ен далаға айдап ед, балтасын тасқа қайрап ед, қылышын жауға сайлап ед, қара үңгірді үй еткен, Жалғыз жүріп күнелткен. Сөйтіп жүріп көбейген. Ел құрапты кедейден, өзгелермен теңейген. Теңейгенін айтайын: Жеті өзенді жайлаған, қырында жылқы айдаған, желілеп құлын байлаған, ойында бақша жайнаған, бұлбұл құсы сайраған, қарасаң көз тоймаған, Қосай сынды батырмен дос болыпты дейді. Қосайға енді келейін, жел маядай желейін. Сөйле деген жұртыма, шаршадым мен демейін...»

1936 жылдың апрель айы. Халық таланттарының республикалық екінші слеті өтіп жатқан кез. Кең байтақ Қазақстанның түкпір-түкпірінен ақын, жыршылар, әнші-күйшілер ағылып мол келген. Солардың бел ортасында жасы тоқсанға толған айбын тұлғасы Алатаудай ақсақал Жамбыл жүрді. Ол барлық жұрттың құрмет құшағында. Ақындық дабысын алыстан естіп, оған кездесіп жолықпағандар ентелеп сәлем береді. Енді бірі - жыр, толғауларын тыңдатып ақындық жолдама-бата алғысы келеді. Оған

уақыт қайда? Жамбыл қолдан қолға тимейді. Жамбылсыз той басталмайды, дастарқан жиылмайды, жыр айтылмайды. Ол барлық істің батагөйі.

Слетті Жамбыл жырмен ашты. Жыр болғанда қандай? Осы күні тамсанып қайта-қайта тыңдай бергің келетін әлемге әйгілі «Тоқсанға келген жасым бар. Көпті көрген басым бар», - деп басталатын «Туған елім» толғауы. Жамбыл даңқы бұрыңғыдан да шарықтады. Енді оның атағы Алатау асқарынан асып, бүкіл Совет Одағына кетті. Шет елдерге самғап жетті. Тоқсандағы қарт құлшына жырлауына, сом алтын жыр тізбегін төгуіне барлық халық таң-тамаша қалып, оған құлақ түреді. Бұрын-соңды әдебиет әлемінде болмаған бұл не деген ғажап құбылыс десті бәрі. Сөйтіп, еліміздің мерейі тағы да бір көтеріліп қалды. Халқымыздың талантты ұлы перзенттері Мұхтар, Сәкен, Сәбит, Ғабит бәр-бәрі: «Керемет болды», - деп қуаныштары қойнына сыймай қол соқты.

Осы жылдың май айында сол слетке қатысып өнер көрсеткен жүлдегерлер Москваға сапар шекті. Москва - Алматы жүрдек поезы толған өнерпаздар, ақын-жазушылар. Орталарында ақсақалды аталары Жамбыл жырау, оның жанында Сәкен, Кенен, Тайжан тағы тағылары. Думандатып, дүрілдетіп ән мен жырдың тиегін ағытып барады.

- Әнгіме айтыңыз?

- Қанша ақынмен айтыстыңыз?

Сәкеннің бұл сұрауына Жәкең қалжыңмен жауап береді. Оған отырғандар ду күліседі.

- Менің қанша ақынмен айтысқанымды, қай санақшы санапты дейсің?

Айкүміс дейсің бе, Сарыбас, Құлмамбет, Шашубай дейсің бе, әйтеуір көп өлең айтылды ғой. Мені қойшы, бұл қазақта Шөжеден көп айтысқан ақын жоқ шығар, сірә! - Кемпірбаймен айтысқанда да сол Шөже:

Мұқтасар сөзім майда тақтасындай,
Бұқардың омырауым қақпасындай,
Көзіме он жеті ақын түк қылған жоқ
Білем, бұған сен амал таппасыңды-ай... -

деп өзі айтқандай. Ой, шырақтарым, оның тәрізі бөлек еді ғой, шіркін!

- Ілгеріде, - деді ол, - сол Шөже Баянауыл, Алтынемелді жағалап Алатауға келді ғой. Оның дабысын есітіп, алдынан шықтым. Ол кезде менің қылшылдаған жігіт кезім. Ертіп жүріп Жетісуды аралаттым. Талай той-жиында бірге тұздас-дәмдес болдық. Талай өлең айттық. Қырғыз еліне де ертіп бардым. Қырғыздың абыштары: «Бауырым келді, жоғым табылды», - деп жылап көрісті емес пе!

Жамбыл айтып отырған бұл әңгімелерді Сәкен екінші рет тыңдап отыр. Осыдан 4—5 жыл бұрын Шөженің Жетісуды аралағандарын, оның Кемпірбай, Балта, Тезекбай ақындармен айтысын Жәкеңнің өзінен тыңдап

жазып алғаны бар-тын. «Қария кісі қайталаса, айыбы жоқ», - деді ол ішінен.

«Москва» қонақ үйі. Кенен күндегісінен ерте тұрып. Жәкеңнің сүйсіне ішетін исі бұрқыраған үнді шайын әзірледі.

- Жәке, тұрыңыз, шай дайын!

- Қазір, қазір, Кененім, шайды жақсы демдегін... Жібек шапанын желбегей жамылып, стол басына келді, жұмсақ орындыққа отырды.

- Әлгі хатшы бала келді ме?

- Жоқ, - деді Кенен. - Олар түнде театрда боламыз деген, ұйықтап жатқан шығар.

Екі шал енді шай ала бергенде бөлмеге Сәкен кіріп келді. Ол қол алысып жатып:

- Жәке, қалай ұйықтадыныз, ту-у, шай да дайын екен ғой...

Жамбыл:

- Е, е, Сакенжан, қаусаған шалда қай бір ұйқы болушы еді. Түнімен ары аунап, бері аунап, көзім ілінбей шықты.

- Неге, Жәке?

- Кеше өздерің ертең мавзолейге барамыз, Ленинді көреміз дедіңдер ғой.

Осындай бір үлкен іс алдында өстетін әдетім бар. Бұл - әкемнен жұққан дағды. Ол кісі де жолға шығарда, көші-қон кезінде сөйтетін.

Сәкен шай алмас бұрын дереу телефонға ұмтылды.

- Алло, алло, Темекеңбісіз? Мен Сәкен ғой. Мына Жәкең мавзолейге қашан барамыз деп тықыршып отыр. Өзі түнімен ұйқтамапты. А-а, сағат 11-де, дейсіз бе? Машина барады дейсіз бе, жарайды. Мен осындамын. Сәкен трубканы орнына қойып, Жамбылдың жанына келді.

- Сағат 11-де барады екенбіз. - Ол сағатына қарап, - асықпаңыз, оған әлі төрт сағат бар.

Жамбыл Сәкеннен:

- Сен Ленинді көрдің бе? - деп сұрады.

- Жоқ, Жаке, - деді, - ешбір реті келмеді. Азап вагонында айдауда жүрдім. 1924 жылдың қысында партияның XIII партия конференциясына делегат болып келдім. Осы жолы көсемге жолығудың реті келер деп едім. Сөйтсем, ол кісі науқас екен. Конференция біткен соң үшінші күні Москваның қонақ үйінде жатып Лениннің қайтыс болғанын бір-ақ есіттім. Ертеңіне Орынбордан қазақ делегациясы келді. Соларды басқарып, қаралы митингіге қатыстым. Құрметті қарауылда тұрдым. Көсем өлген түні оған арнап өлең жаздым.

Төмен қарап мұңайып отырған Жамбыл, оған қарап:

- Кәне, сол өлеңінді оқышы? - деді. Сәкен салмақты, мұңды дауыспен өлеңін оқыды.

Еңбекші тап бүгін ауыр жаралы,
Қан қызыл ту бүгін қайғы-қаралы
Еңбекші тап бүгін жалпы қайғырып,
Ауыр хабар - хатқа төніп қарады.
Еңбекші тап бүгін еңіреп жылады,
Ерін жоқтап қайғы күйін жырлауда.
Қатын, бала, кәрі, жасы күңіреніп,
Омырауды ыстық жаспен бұлауда.

- Иә, Сәкенжан, - деді Жәкең, - ол қайғылы хабарды мен Алматыда Ораздың үйінде жатқанда есіттім. Мынау Кенен, сонау Қордай жотасында жүріп есітті (Ол домбырасын Кененге ұсынды). Қәне, «Ленин бабамды» осы жерде бір шырқап жіберші? Кенен домбыраның бұрауын келтіріп алды.

Ленин жер жүзінің шырағы еді,
Басқарып еңбекші елді құрап еді...

Кененнің шырқаған даусынан көрші бөлмедегілер жиналып қалды.

- Тауық шақырмай жатып, ән салған кім? - деп, Тайжан ақын келді.
- Сайрап тұрған Алматының радиосы ма? - деп, Қалмақан жан-жағына

алақтады.

- Бұл қайдан кеп қалған театр? - деп, тақпақтай сөйлеп Серке кірді.
- Репетиция ма? - деп, Құрманбек келіп, күліп тұр. Ол Бекежан болып

киініп алыпты. Жұрт «Бекежан», «Бекежан қарақшы» десіп, күлісіп жатыр. Жәкеңді көңілдендірейін деп әдейі осылай келіп тұр екен ол.

- Машина келді, есік алдында күтіп тұр! - деп, асыға кірді Жәкеңнің Қыпшақбай деген баласы. Бәрі дүркірей шығып сыртқа қарай ұмтылды.

Қызыл алаң, В. И. Ленин мавзолейі, ұзыннан-ұзақ сапқа тізілген жұрт. Жамбыл, Сәкен бастаған топ солардың соңынан барып тұрды. Әне-міне дегенше олардың да арты ұзарып барады. Алды жуығарақта жылжитын емес. Бұрын мұндай кезекке тұрып көрмеген Жәкеңнің шыдамы таусылды. Ол саптан шығып ілгері жүре берді. Артынан Кенен, Тайжан, Сәкен ерді. Қақпа алдындағы екі құрметті қарауыл оларды кейін ығыстырды. Бір уақытта тізілген жұрт алға қозғалды. Сен соққан балықтай шеткері ығысып қалған Жамбылды тани кеткен бір кісі: «Сіз Жамбылсыз ба, бері жүріңіз?» - деп оны, қолтықтап ілгері жүрді. Оның соңынан өзгелері ілесті. Ішке кірді. Табыттағы көсем дидарына қарап тұрып ол ішінен күбірледі:

Уа, данышпан сабазым!
Езілгенді теңедің,
Зарыққанды жебедің... –

дей берді. Сонан мейманханаға жеткенше терең ой үстінде болды, Бөлмесіне келді.

- Ас алдыртыңдар, - деді...

Беліне алжапқыш байлаған даяшы қыз табақ толы тағам алып келді. Кенен, Тайжан ас-ауқат қамына кірісті. Жамбылдың асқа онша зауқы болмады. Бірер кесе шай ішті де, төсегіне барып жатып қалды. Бөлмеге Қалмақан мен Қасым кірді.

- Шайға келіңдер?.

- Рақмет, ресторанна тамақтанып келдік.

- Келіндер тастап кетіп жүрмесін.

- Ертеңгі ас емес қой.

-Тастаса тастай берсін, Мәскеудің әдемі көз бір-бір қызын ерте қайтармыз. - Осылайша Кенен, Тайжан, Қалмақан, Қасым бәрі қалжыңдасып күлісіп алды.

- Ау, Жәкең жатып қалған ба?

- Иә, қарт шаршаған ғой.

-Мавзолейде болған ақын бірдеме айтар деп келіп ек.

- Жолығайыншы өзіне.

-Барма, жаңа ғана жатты, дем алсын. - Қалмақан, Қасым, Тайжан үшеуі шығып кетті. Кенен жалғыз қалды. Ол ақырын басып Жамбылдың бөлмесіне ене бергенде, Жәкең оянып кетіп, басын көтерді.

- Дабырласып жатқан кімдер?

- Әлгі хатшыларың ғой.

- Не дейді?

- Жыр айтар ма екен дейді.

-Көзім сәл-ақ ілінді. Ұйықтай алмадым. Бұрын басым жастыққа тисе болды, ұйықтап кетуші едім.

-Ей, Жәке-ай, - деді Кенен, - Келгелі бері не бір жақсылық, құрметті көріп жатырмыз. Кеше ұлы көсем келбетін көрдік. Бүгін өкімет басшыларымен дастарқандас болмақпыз. Осындай ертегідей кереметтерді көрген кісіде ұйқы болушы ма еді?

- Иә, Кененім, - деді ол. - Мұндай тамаша, сый-құрметті екеуміз бұрын көріп пе едік. Бәрі де ұлы көсем Лениннің арқасы. Ленин болмаса, мұндай бақытқа жетер ме едік. Ақын толғанып, ішінен ыңылдай бастады. Шәкірті домбырасын қолына ұстата берді де, лып етіп көрші бөлмедегі Қалмақанды ертіп келе қойды. Ол қағазын жайып, Жәкеңе қарады. Ақын домбырасын ерсілі-қарсылы сабалап, екі иығын құнжыңдата жөнелді.

Күнсіздерге күн болған,
Жер жүзіне нұр болған.
Ақылдың кені данышпан.

Езілгенге қол берген,
Кемтарларға жол берген,
Заманның ері арыстан.
Адасқан халық зарыққан,
Азаттық алып бақытқа
Сәуленде келіп табысқан...

Жыр тиегі осылайша ағыл-тегіл ағытыла берді, ағытыла берді. Әлден уақытта барып: «Ақшыл тартқан басымды, Алдыңа келіп иемін!» - деп, сөзін тәмамдады. Жыр сарқылды, ақын толғағы тарқады, екі иығынан жүк түскендей сергіп, арқа-жарқа отырғанда, Сәкен кіріп келді. Кенен мен Қалмақан қабаттаса:

- Сүйінші, Сәке, сүйінші? Жәкең түнімен толғатып ұл тапты!

- Жыр туды, жыр болғанда қандай? Барлық жырдың көкесі. Кешегі Ленин мавзолейінде болғандағысын толғады.

- Жазып алдыңдар ма?

- Иә, Сәке! - деді Қалмақан күлімдеп, - оқып берейін бе?

Сәкеннің қуанышында шек жоқ...

- Кәне оқышы?

Қалмақан кәдімгі өзінің шығыс әуен-мақамымен мәнерлеп оқи бастады. Аяғына дейін міз бақпай тыңдап қалған Сәкен орнынан атып тұрып:

- Данышпан қартым, бұлбұлым! - деп, Жәкеңді қапсыра құшақтап, арқасынан қақты.

Бұл Кенен Әзірбаев шерткен сыр еді.